

Поводом једне књиге

АПСТРАКТУМ: *Споменица Љубомира Давидовића познат је, али у историографији готово занемарен и недовољно искоришћен историјски извор. Поновно, пажљивије ишчитавање откриће, верујемо, богатство њеног садржаја и подстаћи истраживање неких још неотворених историографских тема.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *историјски извор, историографија, Љубомир Давидовић, Демократска странка, Краљевина Југославија*

У марту 2001. приватни издавач Слободан Машић приредио је фототипско издање *Споменице Љубомира Давидовића*, објављене далеке (?) 1940. године. Појављивање књиге прошло је готово незапажено. Већем одјеку у друштвеној и стручној јавности није много допринела ни њена промоција, одржана ове године, на дан смрти Љубе Давидовића – 20. фебруара. Пропуштена је прилика за достојно подсећање на једно велико име из српске историје и политике, али и за озбиљније размишљање о неким још увек неистраженим историјским темама. Могло се и требало је разговарати о човеку коме је посвећена, типу српског политичара, временима у којима је живео, Демократској странци, проблемима Краљевине Југославије, тренутку у којем је *Споменица* први пут објављена. Све се то може и сада чинити, са више или мање научне поузданости, засноване на непотпуним изворима, али је можда најтеже разумети осећање стрепње у душама и главама, које је вест о овој смрти изазвала.

Извори кажу да су се Београд, Србија и Југославија по великој хладноћи и уз неглумљену тугу опраштали од “старог господина”. У току неколико дана замрле су политичке и националне страсти, помирили се – макар и за кратко - љути неистомишљеници и противници. Говорећи о таквом одавању поште оном који је одлазио, “Загребачки лист” је писао како је ово политичко примирје било “највеће признање највећем српском политичару и челик карактеру”. Савременици као да су се надметали у проналажењу што лепших речи и већих похвала. Истицано је како је био “савест своје странке и свога народа”, “начелан у безначаљно доба” и “прав када се сви савијају”. Македонци су се сећали да је 1924. године, као председник владе, амнести-

рао македонске политичке осуђенике, а Хрвати да је разумевао њихове политичке захтеве. Словеначка штампа, политичари и културни радници подсећали су да су његовом заслугом, у време док је у првој влади Краљевине СХС био министар просвете, Словенци добили свој први универзитет. Срби су наслућивали долазак нових тешких времена, опасних и искушавајућих, а сиромашних људима кова Љубе Давидовића. Народ је осећао, како је написао Радоје Л. Кнежевић, да са њим “одлази нешто велико, чему скоро неће бити замене”. По једнодушном утиску, нестајало је једно време, преживело и немоћно да одговори проблемима садашњице, и једна Србија, са својим идејама, моћима и немоћима, политичким именима. Иза су биле борбе за демократију, модерну грађанску државу и уједињење, испред бриге и магле. У постојећем тренутку – озбиљне кризе, унутрашње и спољне.

Неколико месеци касније, Главни одбор Демократске странке објавио је *Споменицу* свог преминулог шефа. Концепцијски и садржајно она има све одлике пригодног издања, налик другим књижицама приређеним сличним поводима, па и оној коју су демократе објавиле након погибије Милорада Драшковића 1921. године. Нису изостале ни песме посвећене покојнику, написане не без реалне основе, али са сувишним патосом који умањује озбиљност брижљиво припреманог материјала. *Споменица* и иначе има извесну дозу наивности, туђу и тешко схватљиву данашњем времену у којем је изнова читамо. У неколико поглавља изнети су живот и рад Љубомира Давидовића, нарочито у државним, националним и просветним питањима, а потом представљени његови текстови о демократији, правима народа, српско-хрватском споразуму, селу као ослоњу оцазбине, спољној политици, положају Босне и Херцеговине после стварања Бановине Хрватске. Посебне одељке чине изјаве и чланци неколико десетина савременика, махом политичара, дати као њихови утисци и сећања. На крају, описани су последњи дани живота, смрт и погреб, објављене изјаве саучешћа странци и породици и укратко приказан ток седнице Главног одбора на којој је за новог партијског шефа изабран Милан Грол.

Читајући данас *Споменицу* видимо у њој извор драгоцен у проучавању Љубе Давидовића, Демократске странке, национално-политичких односа у Краљевини (СХС) Југославији, менталитета и атмосфере времена у предвечерје рата. Незаобилазна је, наравно, пре свега у покушају писања биографије Љубе Давидовића. Наша историографија више је него сиромашна радovima такве врсте, нарочито ако биографију једног човека схватимо као начин “очовечења” историјске науке, увођења у њу човека као живог људског бића, са свим његовим својствима приватне и јавне личности, а преко њеног живота и као средство за разумевање времена, његових проблема и њихових одражавања на сваког појединца. Готово потпуно запостављена, таква биографија постала је, верујемо, један од императива савремене историографије. Истраживање животног пута Љубомира Давидовића, на пример, отвара могућност учовања не само развитка идеја, политичких прилика и националног питања, већ и посматрање смене неколико суштински раз-

личитих епоха, које се у том смењивању трагично нису разумеле порађајући болне ломове у држави, друштву, политици и главама савременика. На политичкој сцени он је трајао готово пола века; за то време великом брзином нестајао је један свет, стваран други, умирала су царства и настајале модерне државе. Да ли је човек, макар био интелектуалац и политичар, могао да потпуно разуме толике и такве промене и да живи са њима?

Споменица може да попуни неке од празнина на које наилазимо у изворима, трагајући за овим “узорним српским ликом” Краљевине Србије и Краљевине Југославије. Трагови његовог живота видљиви су више у неким посредним изворима, везаним за политичку историју, у забележеним делима и сећањима других. Директних извора више је него мало; изворно он је тешко “ухватљив”. Његова збирка, похрањена у Архиву Југославије, садржи свега једну фасциклу историјске грађе, протегнуте на период од неколико деценија. У њој нема – или готово да нема – личних писама, па ни писама неких најближих сарадника – Милана Грола, Божидара Марковића, Божидара Влајића..., као ни многих других савременика са којима се сусретао и сарађивао. Сиромаштво збирке не обогаћују много ни документи у другим фондovima и збиркама у истом архиву, па ни у Архиву Србије и Архиву САНУ. Мало је сачуваних писама самог Љубе Давидовића, а и она су углавном штурог садржаја из којег се не сазнаје пуно. Писана ситним, уредним професорским рукописом, најчешће су кратка и, могли бисмо рећи, “пословна”, са ретким приватним детаљима. Велики недостатак чини и непознавање судбине личних хартија Милорада Драшковића и Божидара Марковића, двојице политичких пријатеља и истомишљеника. Милорад Драшковић је, поред тога, био најинтимнији пријатељ Љубе Давидовића, који његову прерану смрт никако није могао да прежали, не успевајући при томе да сличан однос присности оствари са Миланом Гролом. У заоставштини Милана Грола, пак, похрањеној у Архиву САНУ, сачувано је само једно писмо страначког шефа.

Почетком XX века Јован Скерлић је запажао одсуство писаних сећања познатих личности – књижевника, научника и политичара, упозоравајући да ће њихово несхватање потребе да забележе своје време имати за последицу непознавање много чега из српске историје, нарочито свега онога чега нема у званичним документима. Љуба Давидовић је написао сећања на поједине епизоде из свога живота и на неке своје савременике, објављене на страницама *Правде* и другде, али оскудно и недовољно. Мало је и других његових текстова – новинских, државничких, политичких... За неколицину сачуваних прогласа са његовим потписом не можемо тврдити да им је он аутор. Као могући њихов писац навођен је, посебно у тридесетим годинама, Милан Грол, идеолог Демократске странке и креатор њене политике.

У *Споменици* је дата заокружена слика пре свега политичког живота Љубомира Давидовића, али је о њему говорено као и о приватној особи. Још једном истакнути су његово легендарно поштење, чврстина карактера, старање о човеку уопште, свуда и увек, саосећање са проблемима “обичних

људи”, брига за “мале” суочене са навалом “јаких” изражена и на самрти жаљењем Финаца нападнутих од стране Совјета, доживотна туга за сином јединцем изгубљеним на Кајмакчалану. Једно од сачуваних писама говори о нади несрећног оца и годину дана после рата да ће му син бити нађен у неком од заробљеничких логора. “Где би ногом стао”, написао је Милан Грол, “Давидовић је осећао прах тих неопојаних и несахрањених костију, које су ветрови разнели широм ове земље, као многих других којима дугујемо за место које уживамо под сунцем”. Овако забележени лични моменти из живота Љубомира Давидовића изнова дају потврду да је “јавно” и “приватно” тешко одвојиво. Наведене речи Милана Грола сведоче и тим интимним детаљем, поред других извора из којих се види стална одбрана отаџбине од угрожавања свих врста, колика је вредност државе у схватањима Љубе Давидовића. Ту бисмо могли отворити питање о “државотворству” многих српских политичара, способних да у кризним дешавањима суспендују своја политичка незадовољства, јасно раздвајајући државу и интересе нације од “рђавих режима”. Идеја државе или свест о држави, њеном значају и вредности, проткана је кроз целу *Споменицу*, на шта је вероватно утицало и време у којем је настала, историјски тренутак у којем је опстанак те прескупе државне заједнице доведен у питање. Уједно то је и једна од неистражених тема из историје Југославије.

Пишући о Љубомиру Давидовићу аутори *Споменице* испољили су још једну “модерност”. У покушају да схвате и објасне човека кренули су од тла, од његових географских, климатских и историјских утицаја на формирање личности, чинећи нешто за шта олако верујемо да је допринос савремене историографије. Заједно с тим поставили су питање политичког и друштвеног значаја Шумадије, њене одговорности у прошлости, садашњости и будућности. “Од вас у срцу Шумадије”, написао је “чика-Љуба” демократама у Крагујевцу, “са правом се тражи више од свих других”. Надовезујући се на те речи, Милан Грол је написао како улогу Шумадије “неће имати ко други да преузме у тешким данима”. Истовремено, он је нагласио смисао Љубе Давидовића “за психологију терена”, за разумевање историјских, политичких, менталитетских, друштвених, културних и привредних посебности југословенских покрајина.

Из ове замене за једну научно-методолошку биографију Љубе Давидовића издвојили бисмо још неколико питања на која историографија није дала одговор. Нека од њих односе се на уобличавање слике о типу српског политичара, посебно својствима самосталног радикала као политичког делатника, о очекивањима које друштво има од политичара и одгонетању загонетке о толикој популарности и поштовању које је имао Љуба Давидовић. У *Споменици* су наведене преломне тачке у његовој политичкој каријери – од 1885. и учешћа у српско-бугарском рату до смрти 1940. године. Између тих граничних година смештени су улазак у политику, први избор за посланика, раскид са старорадикалима, управљање београдском општином, министровања, разлаз са регентом Александром због осуде на смрт Драгутина Дими-

тријевић Аписа и другова, председништво владе, отпор краљевој личној владавини, храброст да два пута на скупштинским изборима чело опозиционе листе преда хрватском националном вођи, доследно залагање за споразум са Хрватима, спремност да призна заблуде и спремност на жртве зарад заједничког добра, вођство у борби за демократију, разочараност у решења споразума Цветковић-Мачек... Посматран у светлу тог низа проблема и одређивања према њима цео животни и политички век Љубе Давидовића даје утисак једног стално изнова полаганог испита из грађанске храбрости. Тај питоми човек имао је срчаности да каже “не” тиранији, притисцима и неправди, али и доброте срца да пусти сузу за “оним несрећником” Александром Карађорђевићем и устане у одбрану његовог сирочета. Карактеристично је да у свим тим потезима није било ни неког великог политичког мислилаштва ни изражене политичке вештине, па чак ни оног високог интелектуализма као код његових сабораца из Самосталне радикалне и доцније Демократске странке. Са самосталцима и њиховим “тврдим језгром” сачуваним и окупљеним око њега у партији демократа везивали су га заинађена храброст, спремност да се “кида” и “цепа” кад нема другог пута и политички пуританизам њихове “моралне жандармерије”, који их је остављао “чистих руку” и у најтежим искушењима. Код њега није видљив онај луди замах већине нестрпљивих самосталаца, који су у свему – политици, науци и култури стварали програм за неколико генерација. Њихов је замах, међутим, неретко био краткотрајан. Монографија о њима показала би, верујемо, да су се у својој хитњи тешко разочаравали, увређено повлачили и болно одступали са бојног поља политике. Међу њима Љуба Давидовић био је најмање “интелектуалан”, али најстрпљивији, најупорнији и најпостојанији и све то на један сељачки, патријархалан начин доброг српског домаћина. Многи његови саборци трајали су кратко, у својој генерацији он најдуже. Треба ли разлог томе тражити у својствима карактера и склопу једноставних идеја којима је био вођен – доброј вољи, трпеливости, осећају за праведно у свему, разумевању народа и сраслости с њим? Изгледа да су то биле особине због којих су га Срби ожалили више но оне са којима су се још раније опростили, више од Милорада Драшковића, Николе Пашића, Љубе Стојановића, Јована Жујовића, Јована Јовановића Пижона? На другој страни, такво размишљање нужно отвара питање о стању српског друштва и политике у другој деценији постојања југословенске државе у којој је један човек поштован и вољен пре свега због своје људске доброте, личне и политичке моралности, које су по његовом мишљењу и биле неодвојиве. Да ли је “поштење политичара” било тако ретко да је онај који га је имао био изнад осталих високо као звезда водиља? Уједно с тим – да ли је у мутним југословенским политичким водама то било довољно за успех у политици? Треба се подсетити многих политичких неуспеха које су - додуше неколико деценија раније - претрпели управо неки од самосталских првака, мада су их красиле и добре идеје и најлепше човечанске вредности. Не знајући много о

стању друштва, његовим квалитетима, мерилима и очекивањима, историографија има само питања и магловите одговоре.

Сама *Споменица* поузданија је у једној другој равни историографских занимања, везаних за историју Демократске странке и тренутак у коме се нашла после државноправних промена у августу 1939. и губитка Љубе Давидовића као свог највећег политичког капитала. Наше знање о политичким странкама или – још много шире – о демократији и парламентаризму раздобиља између два светска рата недовољно је, што доказује тезу проф. Бранка Петрановића да је Краљевина Југославија проблем који се тешко предаје историографији. Немамо ниједну монографију ниједне политичке странке која би “покрила” тај двадесетогодишњи период и задовољила стручна интересовања. Већина књига написаних на те теме данас је, грубо речено, застарела, а извори на којима су рађене захтевају ново читање. Ни оно, међутим, што је преостало од извора не може пружити све одговоре нити може бити добро употребљено без помоћи других научних дисциплина – пре свега социологије, политикологије, етнологије.

Споменица Љубомира Давидовића прецизна је барем у једном погледу. Прворазредан је извор за питање погледа самих демократа на своју прошлост и на тренутак у којем су се нашли. Из неколицине чланака видимо оно што су сами желели да кажу о годинама иза њих и како су сами себе видели. У том смислу казали су, ипак, много. Кроз причу о Љуби Давидовићу одредили су се према најкрупнијим проблемима југословенске заједнице током протеклог периода – чину уједињења, државном уређењу, националном питању, демократији, редоследу решавања нагомиланих спорова. Говорили су о својим идејама, заблудама, огрешењима, стремљењима, компромисима, разочарањима, односу према краљу Александру, политичким плановима, националним захтевима. *Споменица* није само дуг и пошта партијском шефу и његова ненаписана биографија, већ и њихова историја и њихов савремени политички програм. Подсећајући се уједињења, Радоје Л. Кнежевић је написао да 1. децембар 1918. године, “највиши домет... националних стремљења, означава крај једног и почетак другог државног живота”, а да је тај заједнички живот започет несрећно, централистичким, недемократски донетим уставом, чему су управо демократи највише допринели. Том признању дао је, међутим, објашњење и оправдање, додајући како се “из жеље да се што пре досегне оно што је тек на крају пута, учинило насиље над оним што представља стварност. Превладала су схватања југословенских интегралиста, добронамерних и уверених људи чија се грешка састојала у томе што су хтели да претекну будућност”. У садашњости, Милан Грол је у казивање о Љуби Давидовићу унео своје политичке говоре одржане након споразума Цветковић-Мачек у Новом Саду, Скопљу, Београду. У њима је отворио најболнију српску тему – омеђивање националног простора унутар заједничке државе. Бранећи и даље испред Демократске странке идеју Југославије, осиромашену за многе илузије, означио је “шта је српско у овој земљи, кад се већ пошло тим путем”. Истакао је право на Босну и Херцегови-

ну - оно што је од ње остало ван граница Бановине Хрватске, на Војводину, која је “за друге... питање срезова; за Србе - питање националног бића”, на Македонију и уопште на линију Дунав-Морава-Вардар као “кичму српског националног организма”.

Проговоривши више него икад као Срби, демократи нису устукнули од покретања спора са Хрватима око национално-територијалних питања и демократичности решавања проблема. Говорили су о више “издајстава” Хрвата према њима и Љуби Давидовићу, а Влатку Мачеку оспорили тумачење порука које је од њега примао. Уместо њих Нико Бартуловић је запитао: “Над којим српским гробом би један представник ХСС могао да говори, кад није могао над гробом Љубе Давидовића”?

Тако исказиван националан и политички револт није био мали, али је питање колико је Демократска странка имала стварне снаге да утиче на програм који је прокламовала, а који је укључивао стварање српске федералне јединице, демократизацију земље и морални препород друштва са “победом човечанског у свему”. Шта је, после свих унутарњих неспоразума, цепања и притисака недемократских режима, остало од те некада моћне странке и шта се десило са генерацијом којој је припадао Љуба Давидовић? На једној фотографији објављеној у *Споменици*, а снимљеној неку годину раније, стоје један поред другог Јован Јовановић Пижон, Аца Станојевић и Љуба Давидовић. Легенда испод фотографије каже да су то шефови Удружене опозиције. У то време сва тројица шефова имали су између 70 и 80 година старости и тај податак, довољно речит, говори сам за себе. У српској грађанској политици није дошло до смене генерација; већина страначких првака политички је формирана у Краљевини Србији; млађе генерације, пак, нису ни знале за редован демократски и парламентарни поредак. Од сабораца Љубе Давидовића мало их је било преостало, а сви су са историјске позорнице одлазили поражени на многе начине. Њима је било дато – или су то право сами узели – да стварају историју, да трпе, како је рекао Милорад Драшковић, “више но иједно друго поколење, преко границе трпљења”, и достигну остварење највиших националних циљева. Они који су остварили “највеће дело”, доживели су оптужбе за “најскупу српску заблуду” и “најтрагичнију грешку”. Да ли и зато што нису имали снаге, памети и вештине да живе досањани сан? Какве су резултате дали напори Љубе Давидовића у борби за демократију и српско-хрватски споразум? Смемо ли се запитати да ли је тај живот потрошен узалуд, упркос идеалима и надама којима је био прожет? Недостаје нам повест политичких генерација, због чега ни ту немамо праве одговоре, а за даље размишљање о стању духова пред рат чини нам се карактеристичном изјава саучешћа коју је Аца Станојевић упутио Главном одбору Демократске странке. “... Најлепше године свога живота”, написао је овај саборац Николе Пашића, “провео је у борби за своје идеале. Доживео је да понешто од њих види остварено, да на заранку својих дана немоћно посматра као и ми остали руине стваралачког рада ранијих генера-

ција. Тако је на земљи...” А можда су ове реченице одражавале само болну помиреност Аце Станојевића у тренутку туге за још једним који је отишао?

Јер, демократи су у *Споменици* показали много решености и борбености, делом несразмерне њиховим стварним моћима и тешком наслеђу које су примили од Љубе Давидовића, али са снажном жељом да наставе национално-политичку борбу. И *Споменицу* су урадили мајсторски, рекавши – директно и “између редова” – све што су желели. Прва четири аутора – Радоје Л. Кнежевић, Милан Грол, Божидар Марковић и Божидар Влајић, сва четворица вична перу, мада различита по политичком сензибилитету, обавили су најважнији део посла у представљању Љубе Давидовића и страначког програма. За историчаре су, међутим, драгоцени и други делови књиге. Ако, на пример, погледамо списак оних који су дали своје текстове приметимо кога има на њему и запитати се зашто других нема. Зашто није унета ниједна реч Ивана Рибара и другова који су напустили Главни одбор и формирали Демократску левицу, а присутни су социјалисти Недељко Дивац и Живко Топаловић?

Читајући објављене текстове и изјаве видећемо колико су политичка уверења, национални став и тренутни интереси утицали на њихов садржај; запитаћемо се на шта су највише мислили они који су их давали, ко је - жалећи за Љубом Давидовићем, жалио за предратном Србијом и њеним вредностима, ко за човеком, демократом, поборником српско-хрватског споразума... Много нам казују и изјаве саучешћа из којих се јасно види колико је појединцима значио овај нестанак и колико су се чак и у тих неколико реченица могли одредити према заједничкој држави. За реис-ул-улему Фехима, Спаха, врховног рабина др Алкалаја, Џафера Куленовића и неке друге личности то је био губитак за целу земљу, за Влатка Мачека – губитак Демократске странке. Вјекослав Куковец и Алберт Крамер жалили су, као Словенци, преминулог пријатеља словеначког народа, Иван Мештровић - “великог родољуба”, човека који је “толико волео своје земљу и предано јој служио”. Над сваком од објављених изјава саучешћа могли бисмо се замислити и извести понеки закључак, схватајући да више говоре о националном, политичком и људском расположењу њихових пошљалаца него о Љуби Давидовићу. Исти је случај са само побројаним стотинама - ауторима *Споменице* мање важним - изјава жалости. Тај дуги списак, сачињен само од имена, занимања, политичких и друштвених функција и места становања, на неки начин указује на територију утицаја Демократске странке и на простор на коме се жалило за Љубом Давидовићем. Међу више стотина географских одредница највише их је из Србије, потом из Македоније, Босне и Херцеговине и Црне Горе, мало из Војводине, занемарљиво из Словеније и Хрватске.

У *Споменици* је објављен још један списак који се, колико нам је познато, не налази ни у једном другом историјском извору – попис чланова Главног одбора који су присуствовали седници на којој је Божидар Марковић уз једногласно одобравање предложио Милана Грола за новог председ-

ника. Поред имена стотину чланова наведена су њихова пребивалишта и занимања, те тако сазнајемо да је међу њима било 36 адвоката, 14 трговаца, 7 лекара, 5 земљорадника, 4 свештеника, 2 професора универзитета, 2 апотекара, 2 директора гимназије у пензији, 2 учитеља, 2 индустријалца...

У историјској науци *Споменица Љубомира Давидовића* познат је, али – верујемо – недовољно искориштен извор. Богатство њеног садржаја упућује нас на поновно и пажљивије читање. Приступимо ли јој као нечему што је много више од пригодног текста, не одбацујући ниједан њен део, на нека питања наћићемо одговоре, над другима ћемо се замислити више но до сада. Истраживачки најизазовнијим чини нам се покушај да и преко њених страница наслутимо шта је све Србија у предвечерје рата, какво је стање друштвене, политичке и националне свести, колико се преплићу јавно и приватно, како се схвата држава, шта се сматра изгубљеним, какав је политички речник, зашто неколико десетина хиљада људи стоји на залеђеним улицама и са сузама прати погребну поворку.